

KS. DARIUSZ SOBCZAK

INSTRUMENTARIUM KAPELI KATEDRALNEJ W GNIEŹNIE OD XV DO XX WIEKU W ŚWIEŁE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

Abstrakt. Gniezno od tysiąca lat jest ważnym ośrodkiem kultury muzycznej Polsce, gdzie rozbrzmiewały na co dzień chorał gregoriański, śpiew polifoniczny oraz muzyka instrumentalna, wykonywana przez kapelę katedralną. Pierwsze wyraźne dowody występowania w katedrze gnieźnieńskiej innych instrumentów niż organy sięgają 1466 roku, muzyka wokально-instrumentalna natomiast rozbrzmiewała w kościele katedralnym dość wcześnie, bo już w drugiej połowie XVI wieku. Najstarsze katalogi instrumentów muzycznych, pochodzące z XVIII wieku, spłonęły lub zaginęły bezpowrotnie, stąd na podstawie innych badań archiwalnych ocalonych muzykaliów oraz dziejów kapeli, życiorysów kompozytorów, dyrygentów, jakich przede wszystkim dokonał ks. Władysław Zientarski, można przeanalizować, jak zmieniał się stan posiadania instrumentów w tym ośrodku muzycznym. Dla osiągnięcia powyższego celu posłużyła metoda historyczna i analityczna.

Słowa kluczowe: instrumentarium; instrumenty muzyczne; kapela katedralna; kapela wokально-instrumentalna; katalog

THE INSTRUMENTARIUM OF THE GNIEZNO CATHEDRAL ENSEMBLE FROM THE FIFTEENTH TO THE TWENTIETH CENTURY IN THE LIGHT OF PREVIOUS RESEARCH

Abstract. Gniezno has been an important center of musical culture in Poland for a thousand years, where Gregorian chant, polyphonic singing, and instrumental music performed by the cathedral ensemble resounded on a daily basis. The first clear evidence of the presence of instruments other than organs in Gniezno Cathedral dates back to 1466, while vocal and instrumental music resounded in

Ks. dr Dariusz SOBCZAK, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Nauk o Sztuce; e-mail: dariusz.sobczak@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5378-3895>.

the cathedral church quite early, as early as the second half of the 16th century. The oldest catalogs of musical instruments, dating from the 18th century, burned down or were lost irretrievably. Hence, on the basis of other archival sources, such as musicalia, history of the ensemble, and the biographies of composers and conductors, which was carried out primarily by Fr. Władysław Zientarski, it is possible to analyze how the possession of instruments in this musical center evolved. To achieve this goal, the historical and analytical method were applied.

Keywords: instrumentarium; musical instruments; cathedral ensemble; vocal-instrumental ensemble; catalog

Katedra gnieźnieńska, *mater et caput* Kościoła katolickiego w Polsce, zajmuje kluczowe miejsce w dziejach naszego narodu. Z okazji 1025-lecia Królestwa Polskiego, uświadamiamy sobie, że właśnie ta świątynia była aulą koronacyjną pierwszych pięciu władców polskich, obecnie zaś jest miejscem pochówku św. Wojciecha, biskupa i męczennika, patrona Ojczyzny. Uroczyste liturgie w niej sprawowane integralnie wiązały się najpierw ze śpiewem chorałowym, a w późniejszych epokach z polifonią wokalną i muzyką instrumentalną. Trwająca przez wieki służba Boża sprawiała, że katedra stała się również centrum kultury muzycznej miasta.

Pierwsze wyraźne dowody używania w katedrze gnieźnieńskiej innych instrumentów niż organy sięgają 1466 roku. Wówczas to odnotowano występ muzyka określonego jako cytarzysty¹, a dopiero w 1579 roku, podczas uroczystości Bożego Ciała i jej oktawy, razem z zespołem śpiewaczym i organami grali muzycy zwani *fidicines*². Nie była to jeszcze kapela w znaczeniu instytucjonalnym, ale indywidualnie dobierani muzycy na potrzeby danej uroczystości³. Obok wykonywanego na co dzień chorału gregoriańskiego muzyka wokально-instrumentalna rozbrzmiewała w kościele katedralnym dość wcześnie, bo już w II połowie XVI wieku, a wykonywał ją zespół nazywany *Capella Musices*⁴. Można w nim upatrywać genezy kapeli w kościele metropolitalnym. Instrumentarium kapeli

¹ Władysław Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich. O instrumentach muzycznych kapeli gnieźnieńskiej na przestrzeni XVIII wieku”, w: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 13, red. Konrad Pałubicki (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1969), 14.

² Łac. ‘grający na lirze’. Zob. Józef Korpanty, (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. 1 (Warszawa: PWN, 2001), 769.

³ Władysław Zientarski, „Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.”, w: *Dzieje Gniezna*, red. Jerzy Topolski (Warszawa: PWN, 1965), 151.

⁴ Marian Aleksandrowicz, Jadwiga Rył i Władysław Zientarski, „Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”, w: *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1974 r.)*, t. 2, red. Czesław Skopowski (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1982), 233; Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 9.

wciąż się rozwijało i stale ulegało przeobrażeniom. Zespół, w zależności od rodzaju prowadzenia go przez dyrygentów oraz uposażenia ze strony arcybiskupów, przeżywał swoje wzloty i upadki⁵.

Wnikliwej kwerendy archiwalnej dokonał ks. Władysław Zientarski, który jako pierwszy zajął się dziejami i muzykaliami dotyczącymi katedry gnieźnieńskiej⁶. W jego publikacjach można znaleźć rejestr instrumentów muzycznych kapeli katedralnej z XVIII stulecia, które było czasem wielkiego rozwoju tego zespołu. Nie ma jednak podobnych spisów, gdy chodzi o wcześniejsze epoki, a używane wówczas instrumenty są wspomniane przy innych faktach. Na podstawie prac ks. W. Zientarskiego i innych badaczy⁷ można będzie w ujęciu chronologicznym wymienić instrumenty, które rozbrzmiewały w katedrze gnieźnieńskiej już od XV stulecia. To również pozwoli zobaczyć, jak zmieniał się stan posiadania instrumentarium, co może też świadczyć o wykonywanym repertuarze, mecenacie rządców diecezji, ich wrażliwości i dbałości o muzykę w liturgii oraz bogactwie kultury muzycznej tego ośrodka. Chronologiczny przegląd nabywanych instrumentów muzycznych może dać pewien pogląd na obsadę wykonawczą, charakterystyczną dla danej epoki, jak również na rozwój nie tylko samego instrumentarium, lecz także kapeli katedralnej. Ich nazewnictwo pozostanie w takim brzmieniu, jak zostało odnotowane w zapisach źródłowych.

Od XV stulecia, a nawet już od końca XIV do początku XX wieku, kiedy to w 1913 roku kapela katedralna ostatecznie została rozwiązana przez ks. Stanisława Tłoczyńskiego – dyrektora muzyki⁸, instrumentarium tego zespołu przedstawiało się następująco:

- pod koniec XIV wieku prawdopodobnie zostały zbudowane organy⁹, choć pierwsza pewna wzmianka o tym instrumencie w kościele katedralnym pochodzi z 1418 roku i jest zawarta w graduale klarysek gnieźnieńskich¹⁰.

⁵ Dariusz Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski (1916-1991) – badacz dziejów muzyki polskiej od XV do XIX wieku* (Lublin: Polihymnia, 2008), 123-124.

⁶ Alina Mądry, *Barok, cz. 2, Muzyka religijna i jej barokowy modus operandi* (Warszawa: Sutkowski Edition, 2013), 112.

⁷ Wśród badaczy zajmujących się instrumentarium kapeli gnieźnieńskiej są: Danuta Idaszak, Ireneusz Pawlak, Alina Mądry.

⁸ Robert Nalepka, *Ksiądz Stanisław Tłoczyński (1881-1958) – animator życia muzycznego w Gnieźnie* (Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1993), 36-37 (Mps pracy magist. w INoS KUL).

⁹ Władysław Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVII wieku”, w: *Gniezno. Studia i Materiały Historyczne*, t. 1, red. Jerzy Topolski, (Warszawa – Poznań: PWN, 1984), 73.

¹⁰ Ireneusz Pawlak, „Organy i organiści katedry gnieźnieńskiej do połowy XVI wieku”, *Muzyka 2* (1978): 76.

- Zatem pierwsze organy w katedrze wybudowano prawdopodobnie za rządów pierwszego prymasa abp. Mikołaja Trąby (1412-1422)¹¹;
- w połowie XV wieku (21.10.1447) powzięto decyzję o wybudowaniu w miejscu dawnego instrumentu nowych organów¹², nie do końca jest pewne, czy ten instrument powstał;
 - 1466 rok – instrument strunowy, prawdopodobnie lira¹³;
 - 1522 rok – nowe organy¹⁴; ze źródeł pisanych wynika, że katedra w tym czasie posiadała dwa instrumenty organowe – stare i nowe, nie miały one wielkiej mocy brzmieniowej, ponieważ posiadały tylko 13 i 14 głosów; katedra posiadała także małe organy w kaplicy Łubieńskich¹⁵;
 - 1579 rok – instrumenty strunowe, prawdopodobnie liry *da bracio* i *da gamba*¹⁶;
 - w latach 1579-1589 używane były już w Gnieźnie skrzypce, regał, flety i cytra¹⁷;
 - od 1589 roku działał pierwszy znany z nazwiska instrumentalista Paweł Pakosz, którego określano *tibicinatorem*, co oznaczało, że grał na instrumencie dętym, lub *canens cytharis* – grający na cytrze¹⁸;
 - „skrzypce”¹⁹ (1595) i puzon (1597)²⁰, a na początku XVII wieku zespół katedralny został rozszerzony o trąbki²¹;
 - 1 czerwca 1607 roku zakupiono oboje dzięki funduszom kapituły katedralnej²².

Na początku XVII wieku, po powołaniu do istnienia seminarium duchownego, polecono, by alumni, oprócz śpiewu chorałowego i polifonicznego, uczyli

¹¹ Ireneusz Pawlak, „Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie”, *Roczniki Humanistyczne* 27 (1979): 39-40.

¹² Pawlak, „Organy i organiści”, 77.

¹³ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 14.

¹⁴ Pawlak, „Organy i organiści”, 77-78; Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli muzycznej w Gnieźnie”, w: *Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, red. Alfons Schletz (Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie, 1966): 144.

¹⁵ Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 144-145; Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVII wieku”, 80; Pawlak, „Organy i organiści”, 78-79; Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 119.

¹⁶ Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 144-145.

¹⁷ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 14.

¹⁸ Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 145; Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku”, 77; Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 10.

¹⁹ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 14.

²⁰ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 14.

²¹ Zientarski, „Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.”, 383.

²² Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku”, 78.

się również gry na instrumentach, wskutek czego powstała kapela seminaryjna, która występowała wspólnie z zespołem katedralnym przy okazji większych uroczystości, zatem od tego czasu można powiedzieć, że instrumentarium było wspólne dla obydwu zespołów²³. W latach 1618-1665 prawdopodobnie wzbogaciło się ono o fidel, lirę, tubę, ponieważ w tym czasie są w kapeli wymieniani muzycy grający na tych instrumentach. Na pewno w 1618 roku został zakupiony dla kapeli seminaryjnej pomort i regał, a w 1625 roku – kornet²⁴.

W pierwszej ćwierci XVII stulecia ukształtował się etatowy zespół instrumentalny przy katedrze gnieźnieńskiej pod nazwą *Capella Musices Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis*. Choć zmieniło to całkowicie jej status, początki kapeli etatowej były skromne, ponieważ w jej skład wchodził organista, „fidicen” lub „liricen” oraz „tibicen” lub „pusanista”. Jeśli natomiast zaistniała potrzeba innych instrumentów, dobierano muzyków ze szkoły katedralnej²⁵. Niewątpliwie jednak ta instytucjonalna zmiana wpłynęła pozytywnie na rozwój i większą dbałość o instrumentarium:

- w latach 1630-1639 instrumentarium stanowią organy, trąbka oraz skrzypce, co można wnioskować na podstawie spisu zatrudnionych muzyków etatowej kapeli²⁶;
- w 1661 lub 1662 roku ukończone zostały nowe organy przez gdańskiego organmistrza Jerzego Nitrowskiego²⁷; w 1740 roku szafa organowa otrzymała nową barokową szatę zewnętrzną. Był to instrument niezwykle imponujący, posiadający także pozytyw przedni, solidnie wykonany, który przetrwał aż do 1913 roku, kiedy to został przebudowany i na jego podstawie stworzono organy 46-głosowe o trzech manualach i pedale²⁸. Archiwalna ekspertyza daje możliwość odczytania dyspozycji XVII-wiecznych organów katedralnych, z której wynika, że miały w sumie 32 głosy: 11 w manuale, 10 w pożytywie i 11 w pedale oraz 10 miechów²⁹;

²³ Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 126.

²⁴ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku”, 78-79, 84-85.

²⁵ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 11; Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 126-127.

²⁶ Zientarski, „Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.”, 383.

²⁷ Nitrowski Jerzy (Georgius) – organmistrz z Gdańska, budował wielkie organy w katedrze gnieźnieńskiej w latach 1652-1653. Zob. Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku”, 86; Jerzy Gołos, „Zarys historii budowy organów w Polsce”, w: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 12, red. Konrad Pałubicki (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1966), 117; Pawlak, „Dzieje organów”, 45.

²⁸ Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 145; Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku”, 80; Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 119-120.

²⁹ Pawlak, „Dzieje organów”, 51.

- regał (1618), „lyra” (1619), pomort (1628), sztort (1650) i szalamaja o stroikach z trzciny włoskiej (1659); te instrumenty były w użyciu do początku XVIII wieku³⁰. W 1702 roku kapelmistrz Mikołaj Kotkowski przekazał kapeli własne instrumenty³¹, których nazw nie znamy.

Największy rozkwit kapeli katedralnej w Gnieźnie nastąpił w XVIII i XIX stuleciu, kiedy to jako kapelmistrzowie i dyrektorzy muzyki byli zatrudniani wybitni kompozytorzy, tacy jak: Mateusz Zwierchowski (ok. 1713-1768), Wojciech Dankowski (ok. 1760-po 1800), Antoni Habel (1760-1831) i Franciszek Ścigalski (1782-1846)³². W XVIII stuleciu zakupiono nowe instrumenty muzyczne:

- dwa rogi nazywane „walternami” (1715)³³;
- dwie trąby z Torunia³⁴ nazywane „clarini” (1719)³⁵;
- kotły do trąb chórowych (1720)³⁶;
- oboje i fagot kupione we Wrocławiu oraz dwie nowe „walterny” (1721)³⁷;
- pod koniec 1721 roku dzięki Janowi Danafelowi (organista, skrzypek, pełniący również funkcję śpiewaka) zakupiono nowe instrumenty: fagot, oboje i klawicymbał zw. szpinetem³⁸;
- dwa oboje z Torunia (1724)³⁹;
- trąby, „walterny”, fagot i oboje zakupione we Wrocławiu (1725)⁴⁰;

³⁰ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 14.

³¹ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 18.

³² Janusz Tusk, *Geneza, działalność i znaczenie Chóru Archikatedralnego w Gnieźnie dla życia muzycznego społeczności lokalnej w latach 1914-1965* (Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999), 55 (Mps pracy magist. INoS KUL).

³³ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 14.

³⁴ Nie wiadomo, czy w XVIII wieku istniała w Toruniu wytwórnia instrumentów muzycznych, ale już od XIV wieku istnieją świadectwa zamieszkiwania w tym mieście licznych zawodowych muzyków. Ponadto na różnych instrumentach muzycznych grali amatorsko sami mieszkańcy. Źródła archiwalne potwierdzają również działalność dość licznych kapel muzycznych. W 1880 roku nauczyciel muzyki Wilhelm Zielkie założył sklep i fabrykę produkcji instrumentów muzycznych. Zob. Barłomiej Konopa, „Zarys dziejów muzyki w Toruniu do 1920”, *Rocznik Toruński* 45 (2028): 90-98.

³⁵ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 15.

³⁶ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 15.

³⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, „Archiwum Kapituły”, k. 53 a, 67 b (AAG, ACap.).

³⁸ AAG, ACap., k. 187 b, 193 b.

³⁹ Władysław Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. Jerzy Topolski (Warszawa – Poznań: PWN, 1987), 112-113.

⁴⁰ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, 113.

- bliżej nieokreślone „instrumenta chorowe” (1734)⁴¹.

Nowe instrumenty zastąpiły te, które nie nadawały się już dla kapeli typu barokowego. Niestety, będąc w ciągłym użyciu, szybko się psuły i już z najstarszego zachowanego spisu z 1 sierpnia 1729 roku dowiadujemy się, że spośród 27 instrumentów tylko 7 było w dobrym stanie⁴².

Stanisław Płotowski, kapelmistrz w latach 1740-1754 i 1757-1759 nabył dla zespołu nowe instrumenty:

- dwie trąby, dwie „waltorny” i „bason” (1741)⁴³;
- „bason” na chór (1742)⁴⁴;
- waltornię na chór (1743)⁴⁵;
- dwa oboje z Frankfurtu (1749)⁴⁶;
- „waltorny” (1753)⁴⁷;
- „walterny”, trąby i oboje sprowadzone z Gdańska (1754)⁴⁸.

Dyrygent zespołu, Mateusz Zwierzchowski (1750-1768)⁴⁹, doprowadził do zakupu kolejnych instrumentów:

- 4 trąbki, 4 rogi, 3 oboje, 1 fletrowers⁵⁰.

Na podstawie zachowanych utworów autorstwa Zwierzchowskiego możemy z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, jakie instrumenty były wówczas w użyciu. Wśród nich znajdowały się: dwoje skrzypiec, fagot, klarnet, organy bądź fundament realizujący *basso continuo*⁵¹.

Za czasów kolejnego kierownika orkiestry katedralnej, Wojciecha Dankowskiego, który pełnił tę funkcję na pewno przez jeden rok (1787-1788),

⁴¹ AAG, ACap., k. 121 a.

⁴² Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 11-15; Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 173.

⁴³ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, 117.

⁴⁴ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, 117.

⁴⁵ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, 117.

⁴⁶ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, 117.

⁴⁷ AAG, ACap., k. 77 b.

⁴⁸ AAG, ACap., k. 72 b, 88 b, 106 a; Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”, 117.

⁴⁹ Lata prowadzenia kapeli katedralnej w Gnieźnie przez Mateusza Zwierzchowskiego zazębiają się z prowadzeniem tego zespołu przez poprzedniego kapelmistrza (nie jest wyjaśnione, czy wówczas było dwóch kapelmistrzów, czy istniały inne powody takiego stanu rzeczy).

⁵⁰ Władysław Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich. Mateusz Zwierzchowski muzyk i kompozytor gnieźnieński (ok. 1713-1766)”, w: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 13, red. Kornat Pałubicki (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1969), 35-39; Zientarski, „*Życie muzyczne Gniezna*”, 386; Rafał Stańczak, „Zapomniany muzyk i kompozytor gnieźnieński Mateusz Zwierzchowski”, *Studia Gnesnensia* 11 (1997): 466-467.

⁵¹ Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 39-46.

ale wiadomo, że miał kontakt z zespołem do 1790 roku⁵², kapituła wydała na same instrumenty przeszło 500 florenów (była to wysokość rocznej pensji kapelmistrza). Świadczy to o wielkiej trosce dyrygenta o stan i dobry poziom kapeli muzycznej. Dankowski dokonał dużych zmian w instrumentarium: do dętych drewnianych obok obojów wprowadził klarnety, które po raz pierwszy zakupiono w 1787 roku, do instrumentów smyczkowych dodał altówkę i kwartwiołę, wycofał natomiast zupełnie z użycia szpinet, który w XVII i XVIII stuleciu nadawał się bardziej do muzykowania domowego. W samych tylko trzech latach działalności Dankowskiego liczba instrumentów powiększyła się o 15 sztuk⁵³.

Katalog muzykaliów Danuty Idaszak rzuca kolejne światło na obsadę instrumentalną do czasów Dankowskiego, na którą składały się skrzypce, altówki, viola, organy, realizujące *bc*, flety i oboje. Ówczesny kapelmistrz wprowadził jeszcze klarnety, fagoty, „clarini”, „corni”, „timpano”⁵⁴. Dankowski wykorzystywał typowy dla wczesnoklasycznej praktyki wykonawczej zespół instrumentalny. Podobnie czynił jego następca, Antoni Habel, który przejął kierownictwo kapeli w 1794, do 1831 roku pisząc utwory na instrumentarium powszechnie stosowane, czyli dwoje skrzypiec, altówkę, dwa flety in F, dwa rogi i organy⁵⁵. Wydaje się, że mogło to wynikać także z posiadania właśnie takiego składu instrumentalnego w kapeli katedralnej. Pod koniec XVIII wieku rząd pruski skonfiskował część majątku kościelnego, co sprawiło, że kapela stanęła w obliczu likwidacji z powodu braku funduszy, a muzycy występowali sporadycznie⁵⁶. Obsada wykonawcza na ogół w XVIII wieku składała się z następujących głosów: sopran, alt, tenor, bas, dwoje skrzypiec, wiola, organy lub basso. Z instrumentów dętych blaszanych w użyciu były często waltornie i trąbki, a z dę-

⁵² Danuta Idaszak, „Dankowski”, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. Romuald Łukaszyk (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1985), 1015-1016.

⁵³ Władysław Zientarski, „Działalność Wojciecha Dankowskiego w Gnieźnie”, w: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 4, red. Jerzy Wiśniowski (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1962), 8; Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 152-153; Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 177.

⁵⁴ Danuta Idaszak, *Źródła muzyczne Gniezna. Katalog tematyczny* (Warszawa: Musica Iagellonica, 1999), 18.

⁵⁵ Danuta Idaszak, „Autografy Antoniego Habla w zbiorach gnieźnieńskich”, w: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 7, red. Kornat Pałubicki (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1964), 83-84; Alina Nowak-Romanowicz, *Klasycyzm 1750-1830*, t. 4 (Warszawa: Sutkowski Edition, 1995), 239.

⁵⁶ Władysław Zientarski, „Antoni Habel. Nieznany kompozytor i muzyk z końca XVIII i początku XIX wieku”, w: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 5, red. Kornat Pałubicki (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1963), 7-9.

tych drewnianych: flet, obój, rzadziej fagot, a pod koniec XVIII wieku także klarnet⁵⁷.

Rozkwit orkiestry katedralnej nastąpił za dyrektora muzyki Franciszka Ścigalskiego (kapelmistrz w latach 1834-1846) i trwał nieprzerwanie aż do 1914 roku. W XIX stuleciu zastane instrumentarium bardzo się poszerzyło, czego dowodem jest zwiększenie liczby muzyków do 21 osób. Wśród instrumentów pojawiły się:

- komplet nowych instrumentów dla kapeli, подарowany przez abp. Ignacego Raczyńskiego (1806-1818) oraz w 1817 roku nowe trąbki, zakupione przez kapitułę katedralną⁵⁸;
- po 1836 roku kontrabas, waltornia⁵⁹ oraz puzon i fagot⁶⁰.

Obsada wykonawcza religijnej twórczości F. Ścigalskiego oraz grane wówczas utwory wskazują na zasobne instrumentarium kapeli gnieźnieńskiej.

W 1837 roku, przy okazji renowacji organów prowadzonej przez firmę Peterów z Poznania zbudowano dla katedry pozytywy znajdujący się w nawie bocznej⁶¹. W 1873 roku organmistrz Żebrowski przebudował duże organy, które w efekcie liczyły 27 głosów⁶². W 1900 roku został w nich dobudowany dodatkowy rejestr trąbowy⁶³.

W listopadzie 1913 roku katedra zyskała nowe 46-głosowe organy, posiadające trzy manualy i klawiaturę pedałową, zbudowane na podstawie wcześniejszego, XVII-wiecznego instrumentu. Pracami zajęła się firma Bruno Goebel z Królewca. Nowy instrument składał się z szafy głównej, pozytywu przedniego oraz małych organów umieszczonych nad stallami kanonicznymi w prezbiterium po stronie południowej, które były połączone z wielkimi organami na chórze⁶⁴. Ten instrument spłonął w całości 23 stycznia 1945 roku wskutek ostrzelania katedry przez sowietów tuż po zakończeniu działań wojennych⁶⁵.

⁵⁷ Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 159-160, 165; Zientarski, „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich”, 68; Idaszak, „Źródła muzyczne Gniezna”, 25-26; Idaszak, „Wojciech Dankowski”, 128.

⁵⁸ Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 179.

⁵⁹ Zientarski, „Z dziejów katedralnej kapeli”, 156; Idaszak, „Muzycy gnieźnieńscy XIX w.”, *Studia Gnesnensia* 14 (2000): 176-177.

⁶⁰ Dariusz Sobczak, *Franciszek Ścigalski (1782-1846), „Requiem in F”. Edycja krytyczna i komentarz rewizyjny* (Lublin: Polihymnia, 2023).

⁶¹ AAG, „Muzykalnia, Chór muzyczny 1837-1849”, 54.

⁶² Pawlak, „Dzieje organów”, 48-52.

⁶³ Sobczak, *Koncepcja odnowy muzyki kościelnej*, 57.

⁶⁴ Zientarski, „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku”, 80; Zientarski, „Z dziejów katedralnej”, 145.

⁶⁵ Pawlak, „Dzieje organów”, 53-54; Monika Białkowska, „Tak płonął katedra”, *Przewodnik Katolicki* 6 (2011), VI-VII (Edycja Archidiecezji Gnieźnieńskiej); Dariusz

Kapela katedralna została ostatecznie rozwiązana w 1914 roku przez ks. Stanisława Tłoczyńskiego, dyrektora muzyki w Gnieźnie, który wprowadzając reformę cecyliąską, przerwał tę kilkuwiekową tradycję, a powierzył wykonawstwo muzyki mieszanemu chórowi wielogłosowemu⁶⁶. Oczywiście do wielu utworów chórowi akompaniowały organy, jak również przy wyjątkowych okazjach kameralny zespół instrumentalny, dobierany z miejscowych muzyków. Na skutek działań wojennych zachowały się, niestety, tylko szczątki kilku instrumentów po kapeli. Niewątpliwie jednak obecni wykonawcy muzyki w katedrze gnieźnieńskiej są spadkobiercami tej wielowiekowej tradycji istnienia kapeli wokalnie-instrumentalnej.

Niepełne z pewnością informacje o instrumentarium kapeli katedralnej w Gnieźnie, wyprowadzone z wcześniejszych kwerend archiwalnych dotyczących działalności zespołu, jak również pozostawionych muzykaliów, rzucają światło na kulturę muzyczną tego ośrodka. Najstarszy bowiem rejestr instrumentów muzycznych, będących w użyciu gnieźnieńskiej kapeli, jak również muzykaliów, pochodził z 1729 roku, sporządzony przez kapelmistrza Jana Danafela. Ten katalog prawdopodobnie spłonął podczas pożaru katedry w 1760 roku. Drugi spis autorstwa Wojciecha Dankowskiego z 1788 roku również się nie zachował⁶⁷. W 1834 roku kan. Jan Zienkiewicz sporządził wykaz zatytułowany „Musicalia, Instrumenta, przytem ważne utensilia”, gdzie wymienił 60 kompozytorów i 24 utwory anonimowe, jak również 33 instrumenty muzyczne, ks. Jan Maksymilian Kluppa i Augustyn Ślosarkiewicz przy pomocy Franciszka Ściągalskiego zrobili spis inwentarzowy datowany na 2 czerwca 1835 roku, w którym wymienione są 32 instrumenty. W XIX stuleciu powstawały z różną częstotliwością inne spisy⁶⁸. Z informacji, które uzyskujemy na podstawie innych źródeł, można wnioskować, że instrumentarium kapeli, choć w różnych czasach skromniejsze, aniżeli w podobnych ośrodkach, takich jak np. prężna kapela jezuitów przy kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie, która w XVIII wieku liczyła 80-100 muzyków i posiadała znaczną liczbę instrumentów⁶⁹, to jednak

Sobczak, *Koncepcja odnowy muzyki kościelnej po Vaticanum II w ujęciu ks. Ireneusza Pawlaka* (Gnieźno: Gaudentinum, 2017), 59.

⁶⁶ Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski*, 182.

⁶⁷ Beata Bodzioch, Tomasz Jasiński i Ireneusz Pawlak, „Druki i rękopisy muzyczno-liturgiczne od XVI-XIX wieku w archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie – katalog”, *Studia Gnesnensia* 11 (1997): 373-374.

⁶⁸ Idaszak, „Źródła muzyczne Gnieźna”, 14-16.

⁶⁹ Ewa Obniska, *Muzyka dawna* (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1983), 64; Jerzy Kochanowicz, *Jezuickie bursy muzyczne w Polsce i na Litwie w XVII i XVIII wieku*, t. 1: *Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych* (Kraków: WAM, 2002), 106. W kapeli kościoła pw. świętych Piotra i Pawła w Krakowie grano na instrumentach

nie odbiegało od poziomu ogólnoeuropejskiego i pozwalało na wykonawstwo świetnych kompozycji wielkich mistrzów. Obsada utworów odpowiadała obowiązującym normom danej epoki, np. barokowym, klasycznym. Ogólnie rzecz ujmując, można zauważyć, że dostosowywano kompozycje do aktualnych możliwości wykonawczych zespołu.

Dotychczasowe informacje na temat instrumentarium katedralnej kapeli w Gnieźnie zawarte były w różnych publikacjach, jednakże brakowało uporządkowanego ich rejestru. Sporządzony chronologicznie spis pozwala na zobrazowanie, jakie instrumentarium było w użyciu przez kapelę katedralną w Gnieźnie od XV do początku XX stulecia. Na tej podstawie możemy wnioskować, że oprócz organów przez kilka stuleci rozbrzmiewało w gnieźnieńskim kościele metropolitalnym z pewnością ponad 100 różnych instrumentów muzycznych, ale tylko ok. 70 możemy wymienić z nazwy z powodu zaginionych bezpowrotnie spisów. Instrumenty kupowano od miejscowych muzyków oraz z innych miast, zwłaszcza z Wrocławia, Torunia, Gdańska, Poznania i z Frankfurtu nad Odrą. Zapewne w tych ośrodkach znajdowały się fabryki zajmujące się produkcją instrumentów, choć nie posiadamy takich danych np. z XVIII-wiecznego Torunia, co zostało zaznaczone we wcześniejszym odnośniku. Może być to zatem przyczynek do pracy badawczej.

Zespół wokально-instrumentalny przy kościele metropolitalnym w Gnieźnie odegrał niepoślednią rolę w życiu religijno-kulturalnym Polski. Zastosowane instrumentarium w różnych epokach stylistycznych dostarczało słuchaczom efektownego brzmienia, pomimo tego, że nieraz trzeba było dostosować lub uprościć utwory do posiadanej w danym okresie obsady wykonawczej, co było praktyką również innych podobnych zespołów⁷⁰. Sporządzony w sposób chronologiczny spis instrumentarium, które przez kilka stuleci było w użyciu katedralnej kapeli gnieźnieńskiej, może przyczynić się do badań porównawczych w innych podobnych ośrodkach religijnej kultury muzycznej.

BIBLIOGRAFIA

Aleksandrowicz, Marian, Jadwiga Rył i Władysław Zientarski. „Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie”. W: *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1974 r.)*, t. 2, red. Czesław Skopowski, 85-235. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1982.

smyczkowych, dętych drewnianych i blaszanych oraz na instrumentach klawiszowych i perkusyjnych. Wielu muzyków posiadało umiejętność gry na więcej niż jednym instrumencie. Zob. Iwona Tylka, „Instrumentaliści i wokaliści kapeli jezuickiej kościoła ss. Piotra i Pawła w Krakowie”, *Liturgia Sacra* 20, nr 2 (2014): 421.

⁷⁰ Mądry, *Barok*, 374.

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „Archiwum Kapituły” (AAG ACap.).
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. „Muzykalia, Chór muzyczny 1837-1849”.
- Białkowska, Monika. „Tak płonęła katedra”. *Przewodnik Katolicki* 6 (2011): VI-VII (Edycja Archidiecezji Gnieźnieńskiej).
- Bodzioch, Beata, Tomasz Jasiński i Ireneusz Pawlak. „Druki i rękopisy muzyczno-liturgiczne od XVI-XIX wieku w archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie – katalog”. *Studia Gnesnensia* 11 (1997): 373-392.
- Gołos, Jerzy. „Zarys historii budowy organów w Polsce”. W: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 12, red. Konrad Pałubicki, 7-250. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1966.
- Idaszak, Danuta. „Autografy Antoniego Habla w zbiorach gnieźnieńskich”. W: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 7, red. Konrad Pałubicki, 83-90. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1964.
- Idaszak, Danuta. „Dankowski”. W: *Encyklopedia Katolicka*, t. 3. red. Romuald Łukaszyk, 1015-1016. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1985.
- Idaszak, Danuta. „Muzycy gnieźnieńscy XIX w.”. *Studia Gnesnensia* 14 (2000): 171-224.
- Idaszak, Danuta. *Źródła muzyczne Gniezna. Katalog tematyczny*. Warszawa: Musica Iagellonica, 1999.
- Kochanowicz, Jerzy. *Jezuickie bursy muzyczne w Polsce i na Litwie w XVII i XVIII wieku*, t. 1: *Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych*. Kraków: WAM, 2002.
- Konopa, Bartłomiej. „Zarys dziejów muzyki w Toruniu do 1920”. *Rocznik Toruński* 45 (2028): 79-104.
- Korpanty, Józef. (Red.). *Słownik łacińsko-polski*, t. 1. Warszawa: PWN, 2001.
- Mądry, Alina. *Barok*, cz. 2: *Muzyka religijna i jej barokowy modus operandi*. Warszawa: Sutkowski Edition, 2013.
- Nalepka, Robert. *Ksiądz Stanisław Tłoczyński (1881-1958) – animator życia muzycznego w Gnieźnie*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1993 (Mps pracy magist. w INoS KUL).
- Nowak-Romanowicz, Alina. *Klasycyzm 1750-1830*, t. 4. Warszawa: Sutkowski Edition, 1995.
- Obniska, Ewa. *Muzyka dawna*. Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1983.
- Pawlak, Ireneusz. „Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie”. *Roczniki Humanistyczne* 27, z. 2 (1979): 39-56.
- Pawlak, Ireneusz. „Organy i organiści katedry gnieźnieńskiej do połowy XVI wieku”. *Muzyka* 2 (1978): 76-80.
- Sobczak, Dariusz. *Franciszek Ścigalski (1782-1846), „Requiem in F”. Edycja krytyczna i komentarz rewizyjny*. Lublin: Polihymnia, 2023.
- Sobczak, Dariusz. *Koncepcja odnowy muzyki kościelnej po Vaticanum II w ujęciu ks. Ireneusza Pawlaka*. Gniezno: Gaudentinum, 2017.
- Sobczak, Dariusz. *Ks. Władysław Zientarski (1916-1991) – badacz dziejów muzyki polskiej od XV do XIX wieku*. Lublin: Polihymnia, 2008.
- Stańczak, Rafał. „Zapomniany muzyk i kompozytor gnieźnieński Mateusz Zwierzchowski”. *Studia Gnesnensia* 11 (1997): 463-468.

- Tusk, Janusz. *Geneza, działalność i znaczenie Chóru Archikatedralnego w Gnieźnie dla życia muzycznego społeczności lokalnej w latach 1914-1965*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999 (Mps pracy magist. INoS KUL).
- Tylka, Iwona. „Instrumentaliści i wokaliści kapeli jezuickiej kościoła ss. Piotra i Pawła w Krakowie”. *Liturgia Sacra* 20, nr 2 (2014): 427-478.
- Zientarski, Władysław. „Antoni Habel. Nieznany kompozytor i muzyk z końca XVIII i początku XIX wieku”. W: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 5, red. Konrad Pałubicki, 5-23. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1963.
- Zientarski, Władysław. „Działalność Wojciecha Dankowskiego w Gnieźnie”. W: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 4, red. Jerzy Wiśniowski, 5-15. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1962.
- Zientarski, Władysław. „Muzycy gnieźnieńscy XV-XVII wieku”. W: *Gniezno. Studia i Materiały Historyczne*, t. 1, red. Jerzy Topolski, 73-88. Warszawa – Poznań: PWN, 1984.
- Zientarski, Władysław. „Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku”. W: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. Jerzy Topolski, 111-130. Warszawa – Poznań: PWN, 1987.
- Zientarski, Władysław. „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich. Mateusz Zwierzchowski muzyk i kompozytor gnieźnieński (ok. 1713-1766)”. W: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 13, red. Konrad Pałubicki, 22-47. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1969.
- Zientarski, Władysław. „Przyczynki z archiwaliów gnieźnieńskich. O instrumentach muzycznych kapeli gnieźnieńskiej na przestrzeni XVIII wieku”. W: *Z dziejów muzyki polskiej*, t. 13, red. Konrad Pałubicki, 9-21. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1969.
- Zientarski, Władysław. „Z dziejów katedralnej kapeli muzycznej w Gnieźnie”. W: *Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, red. Alfons Schletz, 143-166. Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie, 1966.
- Zientarski, Władysław. „Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.”. W: *Dzieje Gniezna*, red. Jerzy Topolski, 383-388. Warszawa: PWN, 1965.